

ISSN-2091-508X

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы
Қарақалпақстан бөлімінің

ХАБАРШЫСЫ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Қорақалпоғистон бўлимининг

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

Қарақалпақского отделения
Академии наук Республики Узбекистан

Ноқис 2015 Нукус

1

Ўзбекистон Республикасы Илимлар Академияси

Қарақалпақстан бөлимининг

ХАБАРШЫСЫ

Журнал 1960-жылдан баслап шығыш атыр

Ўзбекистон Республикаси Фаилар Академияси

Қарақалпоғистон бўлимининг

АХБОРОТНОМАСИ

Журнал 1960 йилдан нашр қилинмоқда

ВЕСТНИК

Қарақалпақского отделения

Академии наук Республики Узбекистан

Журнал издается с 1960 года

№ 1
(238)

Нукус - «Илим» - 2015

Учредитель и издатель: Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан

Главный редактор д.э.н. **Н.К. АИМБЕТОВ**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

АИМБЕТОВ И.К., кандидат технических наук; **АЛЬНИЯЗОВ А.И.**, кандидат филологических наук; **БАЗАРБАЕВ Ж.**, академик АН РУз, доктор философских наук; **ДАУЛЕТОВ А.**, академик АН РУз, доктор филологических наук; **КАРЛЫБАЕВ М.**, кандидат исторических наук; **КОНСТАНТИНОВА Л.Г.**, доктор биологических наук; **МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М.**, доктор биологических наук; **НАРЫМБЕТОВ Б.**, кандидат физико-математических наук (заместитель главного редактора); **ТЛЕУМУРАТОВА Б.С.**, кандидат физико-математических наук; **ТУРЕМУРАТОВ Ш.Н.**, кандидат химических наук; **ХАМИДОВ Х.**, академик АН РУз, доктор филологических наук; **ЯГОДИН В.Н.**, доктор исторических наук.

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, проспект Бердаха, 41, тел.: 222-98-94.

web-сайт <http://aknuk.uz/vestnik.html>

Зав. редакцией **Г.Ж. Шернизова**.

Корректурa: **В. Султангулова, Г. Шернизова**.

Компьютерная верстка: **В. Султангулова**.

Сдано в набор 02.02.2015. Подписано к печати 23.03.15. Формат бумаги 60x84 $\frac{1}{8}$. Печ. л. 8.

Тираж 300 экз. Заказ 2. Цена договорная. Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан. Регистрационный номер 01-040

Отпечатано в отделе печати журнала «Вестник». Регистр №11-0874.

© Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

Содержание

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Науки о земле

- Аимбетов И.К., Сапариязов Б., Бекмуратова П., Аимбетов Д.И. - Особенности инженерно-геологических условий металлургического комбината по переработке титаномагнетитовых руд месторождения «Тебинбулак» 5

Гидрогеология

- Курбанбаев Е., Курбанбаев С.Е., Аминова Г. – Обоснование возможности использования подземных вод для питьевого водоснабжения населенных пунктов Муйнакского района Республики Каракалпакстан.....9

Гидрология

- Курбанбаев С.Е. – Изменение гидрографической сети дельты реки Амударья за период XIX–XX веков 14

Биоэкология и сельское хозяйство

- Матжанова Х.К., Орел М.М., Матжанов Т.К. – Лекарственные растения из флоры Каракалпакстана, применяемые против аллергии 20

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Экономика

- Умаров А.А. – Информационно-коммуникационная поддержка инновационной деятельности научных учреждений 23
Исмаилов К.С., Мамутова А.Р. – Лизинг как механизм развития национальной экономики.....27
Таджитдинов К.Р. – Методические особенности формирования конкурентных преимуществ коммерческого банка.....29
Сирождидинов Б. – Халқаро қўламда юк ташин: тушунча ва таҳлил 32
Абдуллаев И.С. – Прогнозная модель оптимального развития малого и частного предпринимательства в Хорезмской области 34
Ешимбетов У.Х. – Оценка минерально-сырьевого потенциала Республики Каракалпакстан 37

История, философия, правоведение, религия, социология и политология

- Даутов Н., Сейдаметова Г. - Традиционные формы занятости городского населения низовья Амударьи (конец XIX – начало XX вв.).....41
Караманова Г. – Музейное дело в Узбекистане в годы независимости 45
Курбанова З.И. - История изучения традиционной одежды каракалпаков 49
Базарбаев Ж., Базарбаев Р. – Қарақалпақлардың келип шығыуы хақында жаңа пикирлер..... 54
Байрыева А. – Национальные духовные ценности и духовное воспитание.....61

Филология

- Эмирлан С.Е. – «Маш» ҳам «машақ» сөзлериниң мағанасы хақында (қарақалпақ балалар ойынларының атамалары мысалында) 63
Сайымбетов Ш.О. – Тымсал жанрындағы шығармалардың қарақалпақ халық шайырлары деретиўшилигиндеги өзгешеликleri (С.Нурымбетов хэм Р.Хожамбергеновлардың деретиўшилиги мысалында) 67
Тўраева Б.Б. – Бадий асар композициясида ечим вақти.....72
Бегмуратова Г.А. – Ғарезсизлик дәўири қарақалпақ повестьлериниң жанрлық өзгешелиги мәселеси 78

Сагидуллаева Ж.Н. – Көркем аударма хэм әдебий тәсир.....	83
Тлеуниязова Г.Б. – Мухаммед Хошанның «Күяштын жасы» лирикалык топламында ишки бирлик хэм композициялык изленислер	86
Гайлыева О.К.—Түркмен хэм каракалпак поэзияларында мазмун уқсаслығы.....	90
Хамидов Н., Аметова М., Қурбанов Я. - Немис хэм каракалпак тиллериндеги орын раўишлериниң қолланылығу өзгешеликлери.....	92
Қурбанбаев А., Джумамуратов А., Таекеева А. – Номинатив хэм атаў сепликлериниң типологиялык қәсийслери	95
Ибрагимова У.Ю. – Абстракция – тилнинг лугат таркибини бойтүвчи омиллардан бири.....	99
Каримходжаев Н.Ш. - Ҳәзирги каракалпак тилиндеги толық хэм ярым калькалар	102

Образование

Сатторов З.М. - Проектирование системы тестов для контроля знаний по дисциплине «Механическое оборудование и машины строительной индустрии».....	105
Камолова Д.И., Канатбаев С.С., Камолов И.Р. – Роль и задачи экспериментальной площадки при обучении астрономии.....	119

К 190-летию со дня рождения Ажениязза Косыбай улы

Альниязов А. – Жемчужина каракалпакской классической поэзии.....	111
--	-----

УДК: 415.412

ҲӨЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ТОЛЫҚ ҲӘМ ЯРЫМ КАЛЬКАЛАР

Н.Ш. Каримходжаев

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нохис филиали

Калькалау жолы менен сөз пайда этиу, эсиресе, терминологияда кен қолланылады. Сол себепли бул қубылысқа терминологияға тийисли мийнетлерде айрықша итибар бериледи. Бул факти қарақалпақ тил билиминде соңғы ўақытлары исленип атырган мийнетлерде де бақлау мүмкин. Бирақ усыған қарамастан, бул мийнетлерде де сөз жасаушы қураллар жәрдеминде сөз жасалуы менен калькалау арқалы сөз жасау процесиниң паркы анықлапбай атыр, эсиресе, айырым бир типтеги сөзлер, биресе сөз жасау қураллары арқалы пайда болған сөз деп, биресе калькалау жолы менен пайда болған сөз деп көрсетилип келмекте.

Ҳәзирги қарақалпақ тилине рус тилинен хәм ол арқалы басқа тиллерден терминлер, тийқарынан аланла, еки түрли жол менен кальқаланалы:

1) толық калька – рус тили хәм ол арқалы кирген интернационал терминлердиң мәнисин қарақалпақ тилиниң сөзлери менен толық бериу: *однородные члены – биргежики ағзалар, сложноподчиненное предложение – бағынықылы қоспа гәп, открытый слог – ашық бууын.*

2) ярым калька хәр қыялы системадағы тиллердиң сөзлери негизинде дүзиледи. Мысалы: *словоформа – сөз формасы, морфологический – морфологиялық, субстантивированный – субстантивлескен.*

Қурама терминлер арасында бундай ярым каль-

қалар көптеп ушырасады:

1) еки компонентли терминлердиң биринши компоненти рус тилинен кирген сөз, екиншиси қарақалпақша сөз болады: *абстрактное значение – абстракт мәни, авторская речь – автор сөзи;*

2) еки компонентли терминлердиң екинши компоненти рус тилиндеги термин, ал биринши компонент қарақалпақ тилиниң сөзи болады: *устойчивая метафора – тұрақлы метафора;*

3) үш компонентли терминлердиң үшінши компоненти рус тилиниң элементи, биринши хәм екинши компонентлери қарақалпақ тилиниң сөзлери: *сравнительно-исторический метод – салыстырмалы-тарийхый метод;*

4) екинши компонентли рус тилиндеги сөз, басқа компонентлери қарақалпақша сөз болып келели: *генетическая связь языков – тиллердиң генетикалық байланысы, односоставные предложения – бир сөзталы гәптер;*

5) биринши компонентли рус тилинен кирген сөз, қалған компонентлери қарақалпақ тилиниң сөзлери болады: *фразеологическое словосочетание – фразеологиялық сөз дүзбеги;*

6) биринши компонентли қарақалпақ тилиниң сөзи, басқа компонентлери рус тилинен кирген сөз болып келели: *грамматическая система языков – тиллердиң грамматикалық системасы.*

Калькалау усылы өзлестирилетуғи

терминдердин морфемалык курылысына сәйкес элементтер аркалы толық аударуу түрінде де кабыл стіуіге тийкарланады: *сут емизушілер* – *млекопитающие*, *миннеттеме* – *обязательство*, *басым* – *давление*, *ушырасуу* – *встреча*, *көрсөтпеллик* – *наглядность*, *тапсырма* – *задание*, *баслама* – *начинание*, *аныкдауыш* – *определение*, *толықдауыш* – *дополнение*, *прямая речь* – *туура гәп*, *кеңейтилген гәп* – *распространенное предложение* хәм т.б.

Хәзирги каракалпак тилиндеги социал-экономикалык терминлер толық хәм ярым калька түрінде калькаланган. Толык калька түрінде кирген терминлер: *убыток* – *зыян*, *налог* – *салык*, *мушество* – *мулк*, *национальный рынок* – *миллий базар* хәм т.б. Ярым калькалар: *внутренний рынок* – *ишки базар*, *экономические отношения* – *экономикалык қатнасықлар*, *биржевой дилер* – *биржа дәлделлиси* хәм т.б.

Өзлестирілген социал-экономикалык терминлер ишинде структура-семантикалык хәм семантикалык белгилери бойынша калькаланган элементтерди ажыратууға болады. Мәселен, *безработица* – *жумыссыздық*, *предприниматель* – *исбилермен сыяклы сөзлер* структура-семантикалык калькалау нәтижесинде, ал *самофинансирование* – *өзин өзи қаржы менен тәмийинлеу*, *себестоимость* – *өзине түсер бағасы* сыяклы сөзлер семантикалык калькалау нәтижесинде пайда болған.

Рус тилинен жәмийетлик-сиясий терминлерди калькалау өнімди усыллардың бири болып есапланады. Каракалпак тилинде калькалау жолы менен жәмийетлик-сиясий түсиниклердің атамалары рус тилинің терминологиялык модели бойынша дүзиліп, каракалпак тилинің сөзлеринен жасалады, яғный калькалауда структурасы өзге тилдики, ал грамматикалык кураллары өзлестиріуши тилдики болады.

Жәмийетлик-сиясий терминлер де структура-семантикалык хәм семантикалык жақтан калькаланады. Структура-семантикалык калькалауда, мысалы, рус тилиндеги *мятеж+ник* сөзи каракалпак тилине *қозғалаң+шы* болып, яғный *мятеж* түбір сөзин *қозғалаң* сөзи менен аударуу хәм каракалпак тилинің сөз жасаушы –*шы* аффиксин қосыу аркалы калькаланады.

Рус тилиндеги сөзлердің жайласуу тәртіби каракалпак тилиндеги эквивалентлерине сәйкес келеди: *общественная работа* – *жәмийетлик жұмыс*, *передовой опыт* – *алдыңғы тәжірибе*, *боевой порядок* – *жауынгерлик тәртіп*. Базибир жағдайларда каракалпак тили грамматикасының ынамдылықтарына сәйкес сөзлердің жайласуу тәртіби өзгеріуи мүмкин: *обмен мнениями* – *пикир алмасуу*, *передовики производства* – *өндірис алдыңғылары*.

Калькалауда каракалпак тилинің грамматикалык курылысы толық сақланған жәмийетлик-сиясий терминлер толық калькалар болып есапланады. Компонентлери русша хәм каракалпакша болған жәмийетлик-сиясий терминлер ярым калька болады. Жәмийетлик-сиясий тер-

минлер төмендегіше ярым калькаланады:

1) биринши компонент өзлестирілген сөз, екінши компонент аударма исленген сөз болады: *тоталитарная система* – *тоталитарлық дүзим*, *демократическое движение* – *демократиялық хәрекет*, *монопольное предприятие* – *монополиялық қархана*;

2) биринши компонент аударма исленген сөз болады, екінши компонент өзлестирілген сөз болады: *культурная революция* – *мәдениет революция*, *законодательная палата* – *нызамшылық палатасы*, *политическая фракция* – *сиксий фракция*.

Жәмийетлик-сиясий терминлерди семантикасы жағынан калькалауда сөздің морфологиялык курылысы емес, ал оның мәніси өзлестириледи. Семантикасы бойынша калькалауда ана тилдің сөзи жаңа терминологиялык мәниге ийе болады. Мысалы, рус тилиндеги *жизнь* сөзин калькалауда каракалпак тилиндеги (оган сәйкес келиуши *өмир* сөзинин болууына қарамастан) оның семантикалык эквиваленти болған *турмыс* сөзи алынған. Каракалпак тилинің жәмийетлик-сиясий лексикасында бундай семантикалык калькалар көплен ушырасады: *политическая арена* – *сиксий майдан*, *международная арена* – *халық аралық майдан*, *арена борьбы* – *гүрес майданы*.

Дийханшылыққа байланысты терминлер калькалау жолы менен каракалпак тилине төмендегіше өзлестирілген:

1) каракалпак тилиндеги сәйкес эквивалентлери берілген жеке терминлер: *рыхлаение* – *жұмсартуу*, *прорезживание* – *сийреклетуу*, *подкормка* – *азықтандыруу*;

2) каракалпак тилиндеги сәйкес эквивалентлери берілген дизбекли терминлер: *освоение земель* – *жер өзлестиріу*, *головное сооружение* – *бас тарнау*, *местное удобрение* – *жергишикли төгин*.

Баска тиллердеги сыяклы, каракалпак тилинің лексикасында толық хәм аралас калькалардан тысқары ярым калькалар да көплен ушырасады. Бул бир бөлеги каракалпак тилинің материалынан, және бир бөлеги интернационал ямаса рус тилинің лексикасынан туратуғын, курылысы бойынша рус тилинен алынған уқас сөзлерге сәйкес келиуши сөзлер. Лингвистикалык әдебиятларда бундай сөзлер *ярым калькалар* ямаса *гибридли сөзлер* деп те аталады.

Каракалпак әдебий тилинде ярым калькалар өнімди қолланылады. Олардың биринши компоненти сыпатында *агро-*, *авиа-*, *авто-*, *теле-* типіндеги интернационал сөзлер болады. Мысалы, *агро-промышленность* – *агросанаат*, *агросервис* – *агрохызмет*, *авиашкола* – *авиамакет*, *автохозяйство* – *автохотжасалық*, *телебашня* – *телеминара*, *телепередача* – *телекөрсетуу* хәм т.б. Каракалпак тилиндеги ярым калькалардың арасында биринши компоненти *анти-*, *гидро-*, *стерео-* элементлери қатнасуатын қоспа сөзлер де көплен ушырасады.

Каракалпак тилиндеги қоспа ярым калькалардың бир топарын бир бөлеги каракалпакша сөз, екіншиси русша (интернационал) сөзлер қурайды. Мәселен: *полуфинал* – *ярым финал*, *полуфабрика* – *ярым фабрика*, *полузащитник* – *ярым*